

Toponymie en urbanisatie in de middeleeuwse Vlaamse textielsteden (ca. 1150-1300)

Zoals algemeen is geweten kende het graafschap Vlaanderen tijdens de twaalfde en vooral de dertiende eeuw meer dan om het even welke andere regio in Europa ten noorden van de Alpen een industriële, commerciële en demografische expansie. Atrecht en Sint-Omaars later ook gevolgd door Dowaaï, Rijsel, Gent, Ieper en Brugge ontwikkelden zich van regionale handels- en productiecentra van enkele duizenden inwoners tot middeleeuwse grootsteden. Gent en Brugge werden zelfs metropolen van internationale allure en konden zich rond 1300 qua omvang en inwonersaantal bijna meten met de allergrootste centra als Parijs en Firenze.⁽¹⁾ Al werd de algemene demografische groei in de eerste plaats door een verbetering van de landbouwproductiviteit ondersteund, voor de stedelijke economieën was de motor van deze spectaculaire versnelling de textielnijverheid. De vraag naar zowel goedkope als luxueuze wollen lakens uit Vlaanderen nam vanaf de tweede helft van de twaalfde eeuw dusdanige proporties aan dat tienduizenden geschoolde en ongeschoolde arbeidskrachten, het demografisch overschot dat door de productieve landbouweconomie was gecreëerd, naar de steden migreerden op zoek naar werk. Sommige historici spraken zelfs van een industriële revolutie *avant la lettre* (Van Werveke 1951: 10). De economische en demografische groei had natuurlijk ook gevolgen voor de ontwikkeling van de stedelijke ruimte, een fenomeen dat op zich evident lijkt maar waar doorgaans veel minder aandacht aan wordt besteed. Als gevolg

⁽¹⁾ Een recente synthese van dit groeiproces in Marc Boone 2017. Voor de periode voorafgaand aan 1100, zie Adriaan Verhulst 1999.

van de toestroom van migranten barstten de oorspronkelijke bewoningskernen al snel uit hun voegen en ontstonden er buiten de grenzen van het stedelijk rechtsgebied buitenwijken (in de bronnen aangeduid als *suburbia*, *fourbours* of *vorburghe*), vaak met een sterk artisaan of industrieel karakter en woonplaats van “armoedig gehuisveste en vrijwel rechteloze proletariaat” (Ryckaert 1991: 82).

De voorstad groeit

Dat een niet onaanzienlijk deel van de stadsbevolking buiten het eigenlijke schependom woonde, gaf al snel aanleiding tot talrijke moeilijkheden van bestuurlijke, fiscale en juridische aard. De stedelijke elite had zeker tijdens de explosieve expansiefase van de dertiende eeuw de nieuwe buitenwijken onvoldoende in zijn greep. Lokale wereldlijke of kerkelijke heren genoten er van de inkomsten uit belastingen. Het proletariaat van ontwortelde recente immigranten dat er huisde, was bovendien een bron van sociale onrust, criminaliteit en ontucht en kon onvoldoende worden gedisciplineerd (Blockmans 1938: 245-248; Strubbe 1963: 287-300). De leidende klasse van handelaren en ondernemers wilde meer controle op het arbeidsproces krijgen. Vandaar dat de magistraten van Gent, Ieper en Brugge, van zodra ze tijdens de dertiende eeuw over voldoende financiële middelen en een stabiele politieke machtsbasis beschikten, overgingen tot de aankoop en incorporatie van gebieden en enclaves die grensden aan de stad of er al door omsloten werden maar nog onder aparte heerlijke jurisdicties ressorteerden. Hoewel de steden er uiteindelijk niet volledig in slaagden om alle heerlijke territoria binnen de agglomeratie aan hun gezag te onderwerpen, werd het uitbreidingsproces aan het einde van de dertiende eeuw min of meer gefinaliseerd met een herdefiniëring van de grenzen van het stadsgebied, een proces dat in Ieper, Brugge en Gent tussen ca. 1225 en ca. 1275 eerst geleidelijk en tegen het einde van die periode versneld voltrokken werd. De juridische eenmaking van het stedelijke territorium dat de facto al een sociaaleconomische eenheid had

gevormd, werd al snel gevolgd door de constructie van nieuwe omwallingen ter bescherming van de recent verworven suburbane gebieden. In Brugge gebeurde dat bijvoorbeeld tussen 1297-1300 en in Ieper in het jaar 1303; in het qua oppervlakte veel grotere en onregelmatiger gevormde Gent was de constructie van de nieuwe omwallingen een meer geleidelijk proces tijdens de dertiende en veertiende eeuw, maar ook hier kwam de tweede stadswal grotendeels tot stand rond 1300 (De Smet 1963; Van Werveke 1933: 67-76; Mus 2010: 36-46). Deze territoriale uitbreiding ging vaak gepaard met de creatie van nieuwe parochies of administratieve indelingen van de stedelijke ruimte en vanaf ca. 1225 ook met een door het patriciaat gefinancierde inplanting van bedelordekloosters en begijnhoven die tot doel hadden de arme en potentieel oproerige arbeiders in de stadsrand van materiële ondersteuning, religieuze infrastructuur en spirituele zorg te voorzien. Ook op religieus gebied werden de bewoners van de buitenwijken op die manier in het stedelijke weefsel geïncorporeerd (Simons 1987; Dumolyn 2012; Trio 2010).

Toch weten we nog relatief weinig over deze snelle transformatie van kleine, regionale productiecentra naar internationale metropolen, zeker wanneer het gaat over de betrokken actoren, de chronologie en de impact van de ruimtelijke expansie op bestaande landschappelijke, economische en sociale structuren. Dat heeft uiteraard deels te maken met een tekort aan geschreven bronnen vóór ca. 1280, zeker voor wat de meer noordelijk gelegen steden van het graafschap betreft.⁽²⁾ Anderzijds is onze gebrekkige kennis in zekere zin ook te wijten aan van wat de vooraanstaande Franse mediëvist Marc Bloch omschreef als “l’idole des origines”, een al dan niet overdreven focus op de

⁽²⁾ Zo dateren bijvoorbeeld de oudst bewaarde stadsrekeningen van Ieper, Brugge en Gent pas van respectievelijk 1267 (fragmentarisch), 1281 en 1314. Daarnaast hebben veel stadsarchieven te lijden gehad onder allerlei calamiteiten. Denk bijvoorbeeld aan de brand die het Belfort en daarmee ook het archief in Brugge verwoestte in 1280 of het archief van Ieper dat tijdens WOI met de grond gelijk gemaakt werd.

ontstaansfase van een historisch fenomeen (Bloch 1952: 19-23). In de historiografie over stadsontwikkeling in de Lage Landen is er inderdaad traditioneel erg veel aandacht voor de oudste stedelijke kern(en). De klassieke Pirennaanse idee die stelt dat de Vlaamse stad doorgaans ontstond uit twee polen, met name een negende- of vooral tiende-eeuwse grafelijke versterking die doorgaans werd aangeduid met de termen *castrum*, *castellum* of *burg*, waarnaast één of meerdere nuclei van handwerklieden en handelaars (*suburbium*, *oudburg*, dan wel *portus* of *vicus/wik*), tot stand kwamen om de graaf en zijn entourage van consumptiegoederen te voorzien, is inmiddels sterk genuanceerd. Waar door Henri Pirenne (1905) en zijn opvolger, de rechtshistoricus François-Louis Ganshof (1941), in dit ontwikkelingsproces nog een primaire rol werd toebedeeld aan ‘primitieve’ handelaars, kwam sinds eind jaren vijftig een complexer en meer gedifferentieerd beeld tot stand. Een nieuwe generatie Vlaamse geschiedkundigen hield – in het licht van internationale historiografische debatten – niet alleen meer rekening met sociaaleconomische structuren op het platteland, maar vooral ook met archeologische bevindingen, hydro- en geomorfologische factoren alsook soms met historisch-taalkundige inzichten met betrekking tot de oudste stedelijke plaatsnamen (zie bijv. Dhondt 1957; Verhulst 1957 en 1999; Van Werveke & Verhulst 1960; Koch 1962 en 1990; Van Werveke 1965; Mus 1999). Fundamenteel in dit debat was uiteraard het werk van Maurits Gysseling (1954) die zich als eerste op systematische wijze had gebogen over de stedelijke (micro)toponymie van Gent. Recent onderzoek door Jozef van Loon (2000 en 2017) naar de betekenisontwikkeling van de genoemde vroeg- en prestedelijke plaatsnamen nodigt inmiddels echter nogmaals uit tot een grondige herziening van de ontstaansgeschiedenis van de grote Vlaamse steden, iets waar wij ons hier niet aan wagen. De opzet van dit artikel is veel beperkter en focust op die latere periode van hoogmiddeleeuwse stedelijke groei.

Het historisch-toponymisch onderzoek naar de (sub)urbanisatie volgend op die initiële groeifase is inderdaad een nog

grotendeels braakliggend terrein.⁽³⁾ De laatste grondige op oorspronkelijk bronnenmateriaal gebaseerde studies van de periode 1150-1300 in de Vlaamse steden dateren bovendien ook alweer van enkele decennia geleden.⁽⁴⁾ In deze verkennende bijdrage proberen we dus om dit miskende bronnencorpus opnieuw op het voorplan te plaatsen door na te gaan wat plaatsnamen ons kunnen vertellen over die grootschalige urbanisatie van steden als Gent, Ieper en Brugge tijdens de ‘volle’ middeleeuwen. Hoe kwamen de stadsuitbreidingen tot stand en welke (f)actoren speelden een determinerende rol bij dit proces? Was er bovendien ook sprake van beroepsclustering – en daarmee samenhangend ook sociale segregatie –, zoals de talrijke Volders- en Beenhouwersstraten doen vermoeden? Het spreekt voor zich dat we deze vragen niet exhaustief kunnen behandelen binnen de limieten van dit artikel. Het is daarentegen wel onze bedoeling om te reflecteren over het potentieel van (micro)toponymie voor stadshistorisch onderzoek in bronnenarme periodes.

Toponymische indicatoren van verstedelijking

Uiteenlopende indicatoren met betrekking tot de verdichting van het bestaand stedelijk weefsel (i.e. uitbreiding in de diepte) enerzijds en de aanwas van de agglomeratie in de rurale periferie (i.e. uitbreiding in de breedte) anderzijds informeren ons over de verschillende fasen van het verstedelijkingsproces tijdens de hoge middeleeuwen. Iconografische en cartografische bronnen zoals de oudste, zestiende-eeuwse stadsplannen of de

⁽³⁾ Een uitzondering hierop zijn de studies van Octaaf Mus naar aanleiding van het archeologisch onderzoek in de Ieperse *Verdrongen Weiden*, eertijds een belangrijk deel van de gedeeltelijk *extra muros* gelegen Sint-Michielswijk. Zie Stephan Van Bellingen, Marc Dewilde en Octaaf Mus (1993) en Octaaf Mus (1999). Recent verschenen ook enkele belangwekkende studies die (micro)toponymie incorporeren in het historisch onderzoek naar de ontwikkeling van middeleeuws Brussel. (Vannieuwenhuyze 2009; 2013)

⁽⁴⁾ Na een periode van bloei van de studie van de stedelijke samenleving tijdens deze ‘volle’ middeleeuwen (Van Werveke 1934; Blockmans 1938; Wyffels 1951) was het voornamelijk de Franse historicus Alain Derville (1995 en 2002) die nog over dit tijdvak publiceerde.

vroegste kadasterkaarten kunnen ons zeggen of een stadsuitbreiding op onregelmatige wijze is gegroeid dan wel ‘gepland’ en op systematische wijze werd aangelegd.⁽⁵⁾ Dat laatste was bijvoorbeeld het geval met de Brugse *Braamberg*. Deze buitenwijk die in 1246 nog als weide (*pratium*) werd omschreven en kort voordien aan het schependom was toegevoegd, werd op korte tijd verkaveld en ingeschakeld in de stedelijke agglomeratie, zo blijkt uit het dambordvormige stratenpatroon en de gelijkvormige percelen. De oudst bewaarde stadsrekening vertelt ons bovendien dat dit proces nog vóór 1281 werd afgerond in opdracht van het stadsbestuur, dat jaarlijks een aanzienlijke som geld ontving uit de vercijnzing van het terrein (Wyffels & De Smet 1965: 18).⁽⁶⁾ Ook grote delen van Ieper, en met name de strook grond tussen de Ieperse Grote Markt en de *portus*-site rond de Sint-Pieterskerk, werden – zoals goed te zien valt op het vroeg zeventiende-eeuwse stadsplan van Guillaume du Tiel – op een gelijkaardige, systematische manier aangelegd. Archeologisch onderzoek in deze dertiende-eeuwse buitenwijken verschaft ons meer inzicht op het proces van verstedelijking. Dit onderzoek concentreerde zich in Vlaanderen helaas doorgaans op de historische stadskern, waardoor de ontwikkeling van de buitenwijken onderbelicht bleef.

Maar ook plaatsnamen kunnen inderdaad aanwijzingen geven over het verstedelijkingsproces. Nochtans, wanneer men iets wil zeggen over de plaatsnamen in de grote Vlaamse textielsteden tijdens de ‘volle’ middeleeuwen is men in principe snel uitgepraat. Vóór ca. 1250 zijn er slechts een handvol namen van straten, pleinen, buurten, waterlopen of andere ruimtelijke relicten overgeleverd. De oudst opgetekende straatnaam van Brugge

(5) Met dien verstande natuurlijk dat alle stedelijke sites, ook de onregelmatige, ‘organisch’ gegroeide, tot op zekere hoogte gepland zijn (Lilley 2002: 157).

(6) De verkaveling gebeurde overigens specifiek met het oog op de huisvesting van leerbewerkers. Dat blijkt althans uit de straatnaam die verwijst naar de aanwezigheid van leertouwers, de *vicus alutariorum*, voor het eerst vermeld in 1290 (Wyffels & De Smet 1965: 212). Wellicht moet *vicus* hier nog geïnterpreteerd worden als wijk of buurt, eerder dan als straat, vermits men pas in de tweede helft van de veertiende eeuw een onderscheid maakt tussen de Zwarten Witteleertouwersstraat.

bijvoorbeeld dateert pas van 1214.⁽⁷⁾ Voor de eerste huisnaam in die stad is het zelfs wachten tot 1282.⁽⁸⁾ Deze schaarste in de schriftelijke naamsoverlevering staat in schrill contrast met de situatie in de laatste decennia van de dertiende en vooral de veertiende eeuw, wanneer nieuwe attestaties elkaar in snel tempo opvolgen. Paradoxaal genoeg vindt deze proliferatie dus plaats op het moment dat de grootste demografische groei en ruimtelijke expansie in feite al achter de rug is. Dat is niet alleen het gevolg van een betere bronnenoverlevering en een verhoogd bureaucratisch bewustzijn binnen de stedelijke instellingen, maar heeft ook te maken met de verdichting van het wegennetwerk en de nood aan differentiatie in de straatnaamgeving als gevolg van de toenemende complexiteit van de stedelijke ruimte. In Brugge treffen we vandaag de straatnamen *Noord-*, *Oost-* en *West-Gistelhof* aan, allen differentiaties van de oorspronkelijke straatnaam *Gistelhof*, waarschijnlijk gelegen waar nu de Hoedenmakersstraat loopt (Schouteet 1977: 69). Door de verdichting van het stedelijke netwerk, kwam er de nood om te differentiëren in de straatnamen op basis van ruimtelijke kenmerken. In andere steden zien we ontelbare soortgelijke voorbeelden van straten die prefixen als *lang/kort*, *oud/nieuw* en *oost/west* hebben gekregen om de nieuw aangelegde straten te onderscheiden van de oorspronkelijke en tegelijkertijd de oriëntatie in de ruimte te vergemakkelijken (Vannieuwenhuyze 2009).

Naast deze uitbreiding in de diepte, hebben we in de periode 1150-1300 ook te maken met een uitbreiding in de breedte van

(7) 'de uico Sancti Iacobi' (Sint-Jakobsstraat): DiBe ID 15107, in *Diplomata Belgica. Les sources diplomatiques des Pays Bas méridionaux aux Moyen Âge*, Thérèse de Hemptinne, Jeroen Deploige, Jean-Louis Kupper en Walter Prevenier (red.) (Brussel: Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, sinds 2015). URL: http://www.diplomata-belgica.be/charter_details_fr.php?dibe_id=15107 (geraadpleegd op 6 augustus 2018).

(8) 'den huse dat men heet ten Alsberghe' Corp. I, 0435, Brugge, 13 september 1282, in *Corpus Gysseling* (Leiden: Instituut voor Nederlandse Lexicologie, sinds 2013). URL: <http://gysseling.corpus.taalbanknederlands.inl.nl/gysseling/page/article?doc=924&query=%5Bword%3D%22%28%3Fi%29alsberghe%22%5D> (geraadpleegd op 6 augustus 2018).

de Vlaamse steden. De expansie van de stedelijke agglomeratie in de rurale periferie valt soms heel letterlijk af te lezen uit de plaatsnamen. Dat is met name het geval bij de locaties die in de tweede helft van de dertiende eeuw in de bronnen opduiken onder de getoponymiseerde soortnaam *Nieuwland* of *Nova Terra*. De term verwijst volgens het MNW naar 'pas ontgonnen of bebouwd land'.⁽⁹⁾ Onderzoek naar het voorkomen van dergelijke terreinen in laatmiddeleeuws Brussel heeft echter aangegeven dat de term eerder specifiek gebruikt werd voor drassige gronden die door drainage en aanplemping bewoonbaar zijn gemaakt (Deligne 2003: 75-77). Ongetwijfeld moeten ook de gevallen in Gent en Brugge in dergelijke zin worden geïnterpreteerd. Deze laatste stad telde aan het begin van de veertiende eeuw minstens twee dergelijke terreinen. Het eerste Brugse *Nieuwland* wordt voor het eerst vermeld in 1282 (*supra Novam Terram*; Gilliodts-Van Severen 1878: 371) en kan worden geïdentificeerd met straat die vandaag Verbrand Nieuwland wordt genoemd (Dumon 1996: 25). Deze straat lag in een laaggelegen gebied tussen de Langestraat, de Molenmeers⁽¹⁰⁾ en de Rodestraat, langsheen een beek die aan het begin van de veertiende eeuw bekend stond onder de naam *Voetwatere*. Het *Nieuwelant buter Wulfhaghe* (eerste vermelding 1302) lag ten noorden van de Lane, een waterloop die vanuit Varsenare via Sint-Andries naar Brugge zou hebben gestroomd.⁽¹¹⁾ Beide *nieuwlanden* lagen op het grondgebied van het Sijseelse, een heerlijkheid die in 1275 gedeeltelijk aan het grondgebied van het Brugse schependom werd toegevoegd. Het Gentse *Nieuwland* (eerste vermelding in 1266; De Potter 1886: 17) was dan weer gelegen op aangeslibde grond net ten noorden van de stadskern in een uitgestrekt inundatiegebied tussen de Nieuwe Leie, de Oude Leie en de Schipgracht. Het terrein maakte deel

⁽⁹⁾ <http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=MNW&id=32590&lemma=nieulant&domein=o&conc=true>

⁽¹⁰⁾ Meers duidt op alluviaal land langs een waterloop.

⁽¹¹⁾ SAB, 271. Confiscatierekeningen, reg. 1, vol. 2, f. 147v. In veertiende eeuwse bronnen staat het Nieuwland ook bekend als *tNieuwelant in de Lane* (Ryckaert 1971: 170)

uit van een grote schenking in 1270 door gravin Margaretha van Constantinopel van de eigendomsrechten over aanwassen, vage gronden en *upstallen*, i.e. gemeenschappelijk gebruikte meersen en weiden, ten noorden en noordoosten van de Gentse *portus* (Van Werveke 1933: 71). Het *Nieuwland* behield evenwel het statuut van een aparte heerlijkheid, afhankelijk van het leenhof van de Oudburg, met een eigen baljuw en schepenen (Lievoy 2009: 206).

Maar hoe 'nieuw' waren deze *Novae Terrae* nu precies? Aan gezien het Brugse *Nieuwland* bij het *Voetwatere* voor het eerst vermeld wordt in de context van de bestrating van het terrein (Gilliodts-Van Severen 1878: 371), is het bouwrijp maken van de grond wellicht kort vóór 1282 te situeren. De verantwoordelijke voor de bestrating, een zekere Cono Maech, was een voormalige schepen van het Sijseelse. In die hoedanigheid was hij betrokken bij water- en infrastructuurwerken die in 1273 werden uitgevoerd in de buurt van het pas gestichte Sint-Obrechtshospitaal in de nabijgelegen Langestraat.⁽¹²⁾ Dat hij ook verantwoordelijk was voor de verkaveling van het *Nieuwland* blijkt overigens uit confiscatierekeningen die werden opgesteld naar aanleiding van de Goede Vrijdagopstand (beter bekend als de 'Brugse Metten') in 1302. In deze rekeningen werden per straat of wijk de inkomsten genoteerd die de Fransgezinde Bruggelingen haalden uit onroerende goederen. Minstens eenentwintig van de zesentwintig verschillende perceel- of huiseigenaars die in de rubriek van het *Nieuwland* werden opgelijst, waren jaarlijks een grondrente of –cijns verschuldigd aan de voormalige schepen.⁽¹³⁾ Dat betekent dat hij verregaande rechten had op het terrein. Opvallend is evenwel dat er onder de eigenaars twee personen worden aangeduid als *rietmakers*, i.e. vervaardigers van rieten stiften of tanden in een weefblad. Ook de rijke drapier Andries van Stuurvelde wordt in de lijst geciteerd. Deze gegevens en het feit dat het *Voetwatere* later bekend stond als het *Vuldersreitje*, suggereren dat de verkaveling van dit

⁽¹²⁾ RAB, Oorkonden blauw nummer, 2209.

⁽¹³⁾ SAB, 271. Confiscatierekeningen, reg. 1, vol. 2, f. 147v-148r.

terrein specifiek gebeurde met het oog op het huisvesten van textielarbeiders.

Of dat ook het geval was met het *Nieuwland* bij de Lane is voorlopig minder duidelijk. Misschien is de ontginning van dit terrein in verband te brengen met de kanalisering rond 1270 van de huidige Augustijnenrei en Goudenhandrei, al vereist deze hypothese nog verder onderzoek. Een belangrijke rol in dit proces lijkt evenwel weggelegd voor het Sint-Janshospitaal, de belangrijkste caritatieve instelling van de stad. Zoals blijkt uit het oudste bewaarde rentenboek van het hospitaal was deze instelling namelijk de grondeigenaar van meer dan dertig percelen en vier *linen* land aan de noordzijde van de Lane.⁽¹⁴⁾ Het verklaart meteen ook de benaming van het straatje dat ten laatste vanaf het einde van de veertiende eeuw bekend stond als het *Sinte Jans straetkin* (de huidige Kleine Sint-Jansstraat).⁽¹⁵⁾ Vermits de Lane in 1340 als *stede waterganc* omschreven wordt (De Smet 1949: 10), is een samenwerking tussen het Brugse stadsbestuur en het Sint-Janshospitaal in het draineren en bouwrijp maken van het gebied in het laatste kwart van de dertiende eeuw niet uitgesloten. Het is daarentegen wel duidelijk dat de buurt een uitgesproken armzalig karakter had. Nog in 1383 vond men hier een zeer sterke concentratie van zogenaamde *cameren*, lemen of houten eenkamerwoningen die voor erg korte termijnen werden verhuurd (Deneweth, Leloup & Speecke 2018: ter perse). Ook wat het Gentse *Nieuwland* betreft, is het voorlopig nog wachten op verder onderzoek, al kan het bouwrijp maken van dit gebied misschien in verband worden gebracht met de kanalisering en aanplemping (met stadsafval) van de brede, meanderende en oncontroleerbare (Nieuwe) Leie in de loop van de dertiende eeuw.⁽¹⁶⁾ Op dit terrein bevond zich in elk geval ten laatste vanaf 1257 het Sint-Jacobsgodshuis, een van de belangrijkste Gentse liefdadigheidsinstellingen

⁽¹⁴⁾ RAB, Aanwinsten, 689, f. 198v-201v. (d.d. 1310)

⁽¹⁵⁾ OCMW, Sint-Janshospitaal, B11, f. 3v.

⁽¹⁶⁾ <https://stad.gent/cultuur-sport-vrije-tijd/cultuur/erfgoed/stadsarcheologie/recent-archeologisch-onderzoek-gent/archeologische-opgraving-gent-minimeers-fase-2>. Zie ook Gelaude 2018.

(Meersseman 1991: 7), wat erop wijst dat het *Nieuwland* op dat moment reeds aan het verstedelijken was. Dat deze instelling in de eerste plaats fungeerde als armenhuis is meteen ook veelzeggend over de sociale toestand van de buurtbewoners, die hier, gezien de minderwaardige, waterzieke aard van deze grond, goedkope huisvesting vonden. Anderzijds bood de hydrografische gesteldheid van het gebied de ideale omstandigheden voor de vestiging van leerlooiers, die hier vanaf de jaren '30 van de veertiende eeuw geattesteerd zijn en hun naam hebben gegeven aan o.m. het Huidevetterken en de Huidevetterskaai, respectievelijk aan de west- en zuidzijde van het *Nieuwland* (Devriese 2003: 1-24).

Weerspiegelen ambachtstoponiemen een professionele clustering?

Verdichting en uitbreiding van infrastructuur en bebouwing zijn uiteraard niet de enige indicatoren van een toenemende verstedelijking. De urbanisatiegraad valt ook te detecteren aan de hand van economische activiteiten in de woonkernen. Plaatsnamen waarvan het appellatief verwijst naar een ambacht of industriële infrastructuur vormen vaak de eerste (en soms zelfs enige) aanwijzing voor de aanwezigheid van bepaalde beroepsgroepen in de stad. De grote Vlaamse steden vormen wat dat betreft geen uitzondering, al zijn er wel sterke onderlinge verschillen met betrekking tot het aantal 'ambachtstoponiemen'. Met name in Doornik en Brugge is dat aantal groot, zeker in vergelijking met steden als Gent en Ieper (Wyffels 1951: 118-119). Met uitzondering van de *Vulrestrate* en de *Blecker brigghes* wordt deze laatste stad zelfs gekenmerkt door het quasi volledig ontbreken van plaatsnamen die refereren aan de textielnijverheid (Mus 2010: 42). Ook Gent kent op de Volderstraat (*de vico fullonum* 1213), Kammerstraat (1278), de *Vilterstrate* (1351), en de kleine Saai-, Baai- en Nopsteeg (resp. begin 14^e eeuw, 1317 en 1303) na, minder toponymische reminiscenties dan men zou verwachten van een industrie die minstens 60% van de bevolking tewerkstelde (voor dit cijfer, cfr. Prevenier 1975: 279).

Bovendien werden er in sommige andere steden zoals Leuven, Mechelen of Saint-Omer helemaal geen ambachtstoponiemen aangetroffen voor het begin van de veertiende eeuw (Wyffels *ibidem*). Een afdoende verklaring voor deze interstedelijke verschillen is nog niet geformuleerd, al moeten we er steeds rekening mee houden dat ons beeld in grote mate wordt bepaald door de zeer ongelijke bewaartoestand van de stedelijke bronnen, met name door de aanwezigheid van typische documenten waarin we straatnamen kunnen aantreffen zoals stadsrekeningen en renteboeken van kerkelijke en caritatieve instellingen die voor de dertiende eeuw grotendeels ontbreken.

Een van de factoren die de naamgeving van de straten in elk geval kan hebben beïnvloed, is de manier waarop de steden zich morfologisch hebben ontwikkeld. Bij onder meer Brugge en Doornik kunnen we spreken van een concentrische groei, waarbij de stad zich min of meer vanuit één enkele kern ontwikkeld heeft, of in elk geval vanuit dicht bij elkaar gelegen vroeg-middeleeuwse kernen die tegen het jaar 1100 al een eenheid vormden. Gent daarentegen kende een meer uitgesproken polycentrische ontwikkeling (Verhulst 1999: *passim*). Het is echter moeilijk hard te maken dat deze verschillen in ontwikkeling hun invloed hebben gehad op de naamgeving van de straten. Een andere factor die nog moeilijker te achterhalen valt, is het eventuele lokale verschil in de ruimtebeleving van de stedelingen. Hoe oriënteerden mensen zich binnen de stedelijke ruimte? Was het de gewoonte om geomorfologische kenmerken te gebruiken als referentiepunt of eerder industriële activiteiten? Opvallend is dat we uit het dertiende-eeuws Brugge veel materiaal hebben dat over de ambachten handelt: onder meer keuren, statuten en stedelijke ordonnanties. Uit Gent daarentegen is er uit de dertiende eeuw bitter weinig overgeleverd met betrekking tot ambachten (Wyffels 1951: 69). Misschien moet de oorzaak dus eerder worden gezocht in de centrale en zichtbare plaats die ambachten innamen gedurende de cruciale fase van stedenontwikkeling in Vlaanderen, vooral omdat de vroegste attestaties van straatnamen samenvallen met de periode waarin de

ambachtsorganisaties zich volop aan het ontwikkelen waren. In Dowai echter, waarvan we zeer veel materiaal over ambachten uit de dertiende eeuw hebben, vinden we voor 1300 slechts een enkel ambachtstoponiem terug, namelijk de *vico Fullonum*, of vollerstraat vermeld in 1198.⁽¹⁷⁾

Traditioneel wordt het bestaan van dergelijke appellatieven in straat-, plein- en wijknamen door historici aangegrepen om te concluderen dat beroepsgroepen zich concentreerden op specifieke plaatsen. Dit beeld is vandaag nog steeds toonaangevend in sociaal-topografische studies naar het voorkomen van segregatie in de pre-industriële stad (Sjoberg 1960: 99; Vance 1971: 103; Massey 2016: 371). De verklaringen voor deze professionele clustering die door stadshistorici naar voren geschoven worden, kunnen doorgaans in twee groepen worden ingedeeld. Een eerste verklaringsmodel richt zich op gestuurde clustering door de stedelijke overheid. Een idee dat weinig navolging kende, is dat deze gestuurde clustering er kwam vanuit de drijfveer om controle te kunnen uitoefenen op de groepen ambachtslieden (Keutgen 1903: 139). Vaker echter wordt de nadruk gelegd op redenen van milieuhinder en veiligheid. Ambachten zoals smeden, kaarsgieters, pottenbakkers, bakkers en brouwers brachten een zeker risico van brand met zich mee. Tot de aanleg van de nieuwe omwallingen – eind dertiende, begin veertiende eeuw – waren deze ambachten dan ook buiten de stad gevestigd (Mus 1999: 22; Rentenaar 1988: 74). Uit de keuren van deze ambachten kunnen we opmaken dat het productieproces of delen hiervan niet binnen de poorten van de stad mochten plaatsvinden. De klemtoon van deze reglementen ligt voornamelijk op het brandgevaar.⁽¹⁸⁾ Ambachten zoals leerlooiers, ververs en vollers zouden omwille van milieuhinder en stankoverlast door de stedelijke overheid op specifieke plaatsen – voornamelijk stroomafwaarts en tegen de dominante

⁽¹⁷⁾ Espinas 1913: Tome II p. 736 en Tome III p. 4 nr. 4.

⁽¹⁸⁾ De keuren voor Ieper: De Smet 1930: 423 artikel 15; 454 artikel 1; 476 en de Keure du feu 455. Voor Brugge zie: Gilliodts-Van Severen 1874: Keuren van de deelmannen artikels 52 en 54 p. 361 en 362. Zie ook Dezutter & Ryckaert 1976.

windrichting in – zijn samengebracht (Mus *ibidem*; Rentenaar *ibidem*). Op een enkele uitzondering uit Dowaaï na, zijn er echter geen bepalingen terug te vinden, uitgevaardigd door de stedelijke overheid, die specifieke plaatsen aanwijzen voor de vestiging van ambachten. In Dowaaï bepaalt een schepenbrief uit 1250 dat de productie van *tiretainnes de flocons* – een bepaald type laken – moet plaatsvinden in de Sint-Jacobsparochie.⁽¹⁹⁾ De reden voor deze verplichting schrijft Espinas toe aan het feit dat het hier over inferieur laken gaat dat niet mocht verwisseld worden met kwaliteitsvol laken dat op andere plaatsen geproduceerd werd. Volgens Espinas is dit de enige verplichte vestiging van een ambacht in Dowaaï (Espinas 1913: II 736). Dit brengt ons bij de tweede verklaring, die uitgaat van een spontane clustering ingegeven door hydrografische en geomorfologische omstandigheden. Specialisaties binnen een bepaald productieproces, en dan vooral de textielnijverheid, hebben clustering in de hand gewerkt omwille van water- en infrastructuurvereisten (Rentenaar 1988: 73-74). Zo hebben vollers en ververs grote hoeveelheden water nodig, niet enkel om het gevolve en geverfde laken te spoelen, maar ook om afvalwater te lozen (Wyffels 1951: 117). Scheerders vestigden zich op hun beurt in de nabijheid van de plaats waar hun scheerramen waren opgesteld, doorgaans op laaggelegen en overstromingsgevoelige terreinen in de stedelijke periferie die minder geschikt waren voor bebouwing. Het toponymisch bewijs is legio. De huidige Raamstraat in Brugge bijvoorbeeld herinnert niet enkel aan de scheerramen die hier vanaf de dertiende eeuw of vroeger stonden opgesteld, de straat was ook gelegen in een wijk die de naam *Cattevoorde* (1287) droeg, waarbij zowel *catte* (=slijk, drek of modder, zie Devos 2002: 118) als *voorde* (=doorwaardbare plaats) wijzen op het drassige karakter van de omgeving. Ook het nabijgelegen *Ruckendale* (vanaf medio zestiende eeuw vernoemd tot ‘Rozendal’) wijst op het feit dat de wijk gelegen was in een depressie in het landschap. Uitgestrekte raamlanden

⁽¹⁹⁾ Espinas 1913: Tome III p. 239 nr. 290. De kerk van Saint-Jacques is vandaag de dag gelegen in de Parvis de Mgr. Génie in Douai.

bevonden zich ook in de wijken *die Mersch, ten Hoye* (hier in de betekenis van vochtig weiland) en tijdelijk ook *ten Freren Ackere*, allen gelegen buiten de eerste stadsomwalling. Eén van de grootste raamlanden in Gent bevond zich op grondgebied van de Sint-Pietersabdij, in de lager gelegen weilanden langs de Schelde die bekend staan onder de naam *Mu(i)nkmeers* (Boone & de Hemptine 2017: 181). Uit historisch en archeologisch onderzoek blijkt dat een aanzienlijk deel van de Ieperse lakenindustrie geconcentreerd was in de voormalige Sint-Michielsparochie. Deze gedeeltelijk *extra muros* gelegen parochie was gelegen op het grafelijk domein *Ketelquaet* dat zoveel betekende als ‘gedeeltelijk met water gevuld dal (*ketel*) vol onkruid of slecht, moeilijk te bewerken (*quaet*)’. Talrijke hydroniemen en dam- en dijknamen getuigen verder niet alleen van de overvloed aan water, maar ook van de intentie om de wateraanvoer onder controle te houden en in te schakelen in het productieproces, meer bepaald bij het vollen (i.e. vervilten) van wollen lakens (Van Bellingen, Dewilde & Mus 1993: 257-261).

Het is moeilijk te achterhalen in hoeverre we van een absolute clustering van ambachten in bepaalde straten of wijken kunnen spreken. We kunnen ons dan ook de vraag stellen of het idee van professionele clustering in vele gevallen niet het product is van een cirkelredenering. Het probleem is dat we vaak niets anders hebben dan de toponiemen om deze professionele clustering te onderzoeken, buiten een aantal schaarse archeologische bewijzen en hier en daar vermeldingen van individuele ambachtslieden op een bepaalde plaats in de stad in geschreven bronnen (Wyffels 1951: 117). Historici nemen aan dat een bepaald beroep geconcentreerd moest zijn in een straat of wijk die de naam van een beroep draagt. Het feit dat een straat een bepaald beroep als naam draagt, wordt toegeschreven aan het feit dat het beroep in kwestie daar geclusterd was. Maar was dit wel zo? Had elk ambacht noodzakelijk een eigen straat of kwartier? Bakkers waren bijvoorbeeld logischerwijze meer over de hele stad verspreid. Duiden op ambachten gebaseerde straatnamen bovendien wel op professionele clustering? En vooral,

kunnen we deze concentratie als een constante beschouwen doorheen de late middeleeuwen? Wij willen hier niet betogen dat er van ambachtelijke clustering geen sprake kon zijn in de middeleeuwse steden. Dit wordt namelijk door andere bronnen dan toponymie sporadisch bewezen. Zoals we reeds aanhaalden, heeft archeologisch onderzoek aangetoond dat in de Sint-Michielsparochie in Ieper textielarbeiders geconcentreerd waren. Ambachtstoponiemen verwijzend naar de hier gevestigde textielindustrie zijn in deze wijk echter nauwelijks aanwezig geweest. We willen daarom aanmanen om omzichtig om te springen met het trekken van voorbarige conclusies uit het al dan niet bestaan van ambachtstoponiemen.

De concentratie van bepaalde ambachten op één specifieke locatie binnen een stedelijke context wordt door historici teruggebracht tot de tiende eeuw en soms vroeger. Het gaat hierbij om de vroegste ambachtslieden die zich kwamen vestigen rond het grafelijke *castrum*. Zij maakten deel uit van de domaniale economie en produceerden voor de inwoners van het *castrum*. We vinden deze clustering terug in straatnamen zoals *Orfaverie* en *rue des Epéers* in Saint-Omer (Derville 2002: 91), de *Wapenmakersstraat* en de *Cordoeaniersstraat* in Brugge en een *Leertouwergracht* en eveneens een *Cordowanierstraat* in Gent, alle gelegen in de nabijheid van de vroegere grafelijke nederzetting (Van Werveke & Verhulst 1960: 11). In Gent wordt in de *Miracula sancti Bavonis* inderdaad een leertouwer vermeld die in de buurt van het *castrum* woonde.⁽²⁰⁾ Het is logisch dat in de nabijheid van een vroegmiddeleeuwse versterkte zone zich een op diensten, kledij, wapens en luxeproducten gerichte ‘kasteleconomie’ vormde waarbij zich groepen ambachtslieden, hetzij van onvrije afkomst, hetzij vrije lieden die immigrerden, kwamen vestigen omdat de ambtenaren, soldaten en clerici er een belangrijke koopkracht hadden. In het midden van de 14de eeuw duikt opnieuw de aanwezigheid van leertouwers in de buurt van de Oudburg in Gent op in de bronnen samen met het toponiem

⁽²⁰⁾ [...] *qui ex officio agnominabantur coriarii*. [...]: *Monumenta Germaniae Historica*, Scriptores, dl. XV,2 p. 594, regel 32.

ledertouwersgracht (Gysseling 1954: 58). Dit grijpen Van Werveke en Verhulst aan om te beweren dat er vanaf de tiende eeuw een continuïteit van leertouwers in de buurt van de Oudburg moest geweest zijn (Van Werveke & Verhulst *ibidem*).

Deze casus wijst echter op een belangrijk methodologisch probleem, met name het feit dat we zoals gezegd pas vanaf de veertiende eeuw overvloedig geïnformeerd zijn over straatnamen. De eerste vraag die we ons hierbij dienen te stellen is of deze straatnamen dus niet eerder verwijzen naar een veertiende-eeuwse situatie. We zullen hiertoe kort een blik werpen in het rentenboek van de armendis van Sint-Salvators te Brugge uit de tweede helft van de veertiende eeuw.⁽²¹⁾ De persoonsnamen vermeld in het rentenboek gaan vaak gepaard met een attestatie van een beroep. Het valt meteen op dat veel straten een duidelijke mix vertonen van ambachtslieden. Bijvoorbeeld, in de *Ghentwech* vinden we een *eerdin potmakere*, een *waslichtmakere*, een *linninwevere*, een *hanscoenmakere*, een *fabercator librorum*, een *machenare*, een *scedemakere* en een *textor*. Daarnaast vinden we voorbeelden van straten waar er zich duidelijk wel professionele clustering voordoet. In de *West mersch* treffen we drie *textores* en twee *scerres* aan, in de *Oostmersche* vier *fullones*, een *sceerre* en een *zelversmit*. Dit in contrast met de *Smeetstrate* waar we slechts één smid of *faber* terugvinden. Daarnaast wonen hier twee *sceppers* en een *darincdelvere*. In dit voorbeeld lijkt het alsof geomorfologische kenmerken toonaangevender waren om zich te ontwikkelen tot een toponiem dan de vestiging van een bepaald ambacht.

In het geval van de *Smeetstrate* in Brugge, die zich tot 1297 buiten de stadsomwalling bevond en op een zandrug die licht hoger is gelegen dan de meeste andere delen van de stad, kunnen we dus stellen dat de straatnaam in de veertiende eeuw niet naar de toenmalige situatie verwees. De gedachtegang dat smeden samenwoonden in de Smedenstraat omwille van brandgevaar gaat dus op het eerste gezicht niet op voor het veertiende-eeuwse Brugge. De vraag is dan of dit ooit het geval was. Woonden

⁽²¹⁾ OCMW-Archief Brugge, E164 Renteboek Armendis Sint-Salvators.

er dan wel voornamelijk smeden in de *Smeestrate* gedurende de dertiende eeuw of vroeger, toen het stedelijk weefsel zich nog volop aan het ontwikkelen was en deze locatie inderdaad veiliger was om geen brandgevaar te veroorzaken? Het lijkt niet onmogelijk maar we hebben nauwelijks een hard bewijs voor die hypothese. In Gent treffen we nu nog steeds de Grote Huidvettershoek aan, net buiten de twaalfde-eeuwse stadsomwalling en aan het water gelegen. Op basis van het toponiem zouden we dus moeten vermoeden dat hier de huidvetters van Gent woonden en werkten. De vroegste attestatie van deze Huidvettershoek vinden we in 1281 (Gysseling 1954: 50). Archeologisch onderzoek in 2011 en 2012 heeft hier inderdaad verschillende leerlooierskuipen bloot gelegd (Haneca 2017: 211). Dendrochronologische analyses tonen aan dat de oudste kuipen dateren van het midden van de dertiende eeuw, meer bepaald tussen 1239 en 1240. De jongste kuipen dateren van na 1367 (Haneca 2017: 215). Er was dus een continuïteit in de leerlooiersactiviteit ten minste van het midden van de dertiende eeuw tot het laatste kwart van de veertiende eeuw. De vestiging van de kuipen verplaatste zich echter steeds verder weg van de opkomende bebouwing (Haneca 2017: 217). Het is met andere woorden goed mogelijk dat deze plaats al sinds de eerste helft van de dertiende eeuw de naam *Huidvettershoek* droeg, maar naarmate dit stadsdeel zich verder ontwikkelde, is het niet zo dat iedereen die in de Huidvettershoek gevestigd was ook het ambacht van huidvetter beoefende. Peter Stabel gaat er dan ook van uit dat in de meeste gevallen professionele clustering behoorde tot de vroegere stadia van stedenontwikkeling (Stabel 2006: 83). Het waren voornamelijk de hydrografische en geomorfologische omstandigheden die de clustering van ambachten op specifieke plaatsen teweegbrachten. In sommige gevallen leidde dit vanaf de dertiende eeuw, of misschien vroeger, tot het ontstaan van ambachtstoponiemen. In andere gevallen waren het wederom de hydrografische en geomorfologische kenmerken die ook in de naamgeving de overhand kregen. Het verstedelijkingsproces van de dertiende eeuw zorgde voor sterke verschuivingen in de structuur van de steden. In Gent woonden

de vollers op het einde van de dertiende eeuw al lang niet meer in de centraal gelegen volderstraat, maar buiten de stadsomwalling (Van Werveke 1947: 41-42). De initiële opdelingen van de ambachten in wijken en straten vervaagde met het complexer worden van de middeleeuwse stedelijke maatschappij.

Eindreflectie

De voorafgaande beschouwingen zijn op dit moment nog te weinig gestructureerd en te geografisch gefragmenteerd. De bestaande naslagwerken en studies over de oude straatnamen van onze middeleeuwse steden zijn niet allemaal van even grote kwaliteit. Waar het werk van Gysseling uiteraard de hoogste standaarden bereikt, vertonen andere repertoria een anekdotisch of naïef karakter. Stadshistorici die er relevante gegevens uit willen putten, keren dus het best terug naar het oorspronkelijke bronnenmateriaal. Op dit moment is de plaatsnaamkunde bovendien sterk in de verdrukking binnen de taalkundige departementen van de Vlaamse universiteiten en zijn er blijkbaar geen jonge onderzoekers die zich met de toponymie bezig houden, dus valt van die zijde helaas weinig nieuw systematisch werk te verwachten. Nochtans kunnen straatnamen een bijzonder belangrijke indicator zijn van de vroegste morfologische en sociaaleconomische ontwikkeling van onze steden en zijn ze een waardevolle vorm van cultureel erfgoed. We pleiten ervoor om daarbij de klemtoon te leggen op de twaalfde en vooral dertiende eeuw als belangrijkste groeifasen van ons stedelijk landschap. De informatie die deze namen in zich kunnen dragen moet weliswaar geanalyseerd worden in samenhang met wat we weten over de bodemgesteldheid, het reliëf, het grondregime en het juridisch statuut van een bepaalde locatie en moet worden geduid in samenhang met zoveel mogelijk andere historische en archeologische informatie, alsook met de eventueel nog aanwezige relictten in het hedendaagse landschap. Bovendien dringt vanwege de schaarste van het bewaarde geschreven materiaal ook een comparatieve benadering zich op. Het ware wellicht nuttig aan een dergelijke onderneming de vorm te geven van

een digitale gegevensbank, zodat een eerbiedwaardige maar misschien wat als stoffig gepercipieerde discipline als de toponymie ook in deze tijden van *digital humanities* aan herwaardering zou kunnen winnen. Historici (en archeologen) kunnen deze taak bovendien niet alleen op zich nemen: ze hebben nood aan geschoolde linguïsten om interpretatiefouten te vermijden.

Bibliografie

- BLOCH M. 1952: *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*, Parijs.
- BLOCKMANS F. 1938: *Het Gentsche stadspatriciaat tot omstreeks 1302*, Antwerpen.
- BOONE M. 2017: Centre et périphéries: les facteurs de croissance économique au Moyen Âge. In: s.n., *La crescita dell'Occidente medievale: un tema storico non ancora esaurito. Venticinquesimo convegno internazionale di studi, Pistoia, 14-17 maggio 2015*. Centro Italiano di Studi di Storia e d'Arte. Pistoia, Rome, 363-382.
- BOONE & DE HEMPTINNE 2017: Sigillografie en stadsarcheologie: een vergeten relatie? Over de oudste afbeelding van de Gentse Braempoot (1226). In: DE GROOTE K., ERVYNCK A. (red.), *Gentse geschiedenissen ofte nieuwe historiën uit de oudheid der stad en illustere plaatsen omtrent Gent*, Gent.
- DE POTTER F. 1886: *Second cartulaire de Gand*, Gent.
- DE SMET J. 1930: Les keures inédites du plus ancien livre de Keures d'Ypres, *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, 94, 389-481.
- DE SMET J. 1949: De oude hydrografie van de stad Brugge, *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 86: 1, 5-22.
- DE SMET J. 1963: De evolutie van het Brugse stadsgebied, *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 100, 90-99.
- DELIGNE C. 2003: *Bruxelles et sa rivière: genèse d'un territoire urbain (12^e-18^e siècle)*, Turnhout.
- DENEWETH H., LELOUP W. & SPEECKE M. 2018: Een versteende ruimte? De impact van stedelijke veranderingsprocessen op de sociale topografie van Brugge, 1380-1670, *Stadsgeschiedenis*, ter perse.
- DERVILLE A. 1995: *Saint-Omer des origines au début du XIV^e siècle. Essai d'histoire sociale*, Rijsel.
- DERVILLE A. 2002: *Les villes de Flandre et d'Artois (900-1500)*, Ville-neuve d'Ascq.

- DEVOS M. 2002: Betekenis en motivering van enkele diernamen in de toponymie, *Naamkunde*, 32, 205-224.
- DEVRIESE L. 2003: Van de *hudevettersbrugge* tot de Huidevetterskaai, *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 21: 81, 1-49.
- DEZUTTER W.P. & RYCKAERT M. 1976: Brandgevaar en bouwvoorschriften in de middeleeuwen. Een vroeg Vlaams voorbeeld: Aardenburg 1232, *Archief uitgegeven door het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, Middelburg*, 14-38.
- DHONDT J. 1957: De vroege topografie van Brugge, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 11, 3-30.
- DUMOLYN J. 2012: Economic Development, Social Space and Political Power in Bruges, c. 1127-1302. In: Dumolyn J. e.a. (eds.), *Contact and exchange in later medieval Europe: essays in honour of Malcolm Vale*, Woodbridge, 33-58.
- DUMON G. 1996: *De oude straatnamen van Brugge: een handleiding*, Brugge.
- ESPINAS G. 1913: *La vie urbaine de Douai au Moyen Age*, Parijs, 4 vol.
- GANSHOF F.-L. 1941: *Over stadsontwikkeling tusschen Loire en Rijn gedurende de Middeleeuwen*. Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten, van België, 3: 1, Antwerpen.
- GELAUDE F. 2018: *De vroege hydrografie van de stad Gent, een geomorfologisch en historisch onderzoek van menselijke ingrepen in de waterhuishouding van het middeleeuwse Gent*, onuitgegeven dissertatie, Universiteit Antwerpen.
- GILLIODTS-VAN SEVEREN L. 1874: *Coutumes de la ville de Bruges*, Brussel.
- GILLIODTS-VAN SEVEREN L. 1878: *Inventaire des archives de la ville de Bruges. Section première: Inventaire des chartes. Première série: treizième au seizième siècle. Introduction*, Brugge.
- GYSELING M. 1954: *Gent's vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen*, Antwerpen.
- HANECA K. 2017: Hout en leer op de Waalse Krook: het dendrochronologisch onderzoek van de leerlooierskuipen, in: De Grootte K., Ervynck A. (red.), *Gentse geschiedenissen ofte nieuwe historiën uit de oudheid der stad en illustere plaatsen omtrent Gent*, Gent.
- KEUTGEN F. 1903: *Ämter und Zünfte. Zur Entstehung des Zunftwesens*, Jena.
- KOCH A.C.F. 1962: Brugge's topografische ontwikkeling tot in de 12^e eeuw, *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 99: 1-2, 5-67.

- KOCH A.C.F. 1990: Gent in de 9^{de} en 10^{de} eeuw. Enkele benaderingen, *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 14:3, 3-43.
- LIEVOIS D. 2009: Een nobele onbekende. Tientallen vrijwel nooit gebruikte Gentse schepenboeken, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 63, 201-208.
- LILLEY K. 2002: *Urban Life in the Middle Ages 1000-1450*, New York.
- MASSEY D. 2016: Segregation and the Perpetuation of Disadvantage. In: Brady D. & Burton L. (eds.), *The Oxford Handbook of the Social Science of Poverty*, Oxford.
- MEERSSEMAN S. 1991: Het 'Sente Jaccopshuus up Nieuwland' te Gent. Godshuis of politieke instelling (ca. 1257-1540), *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 5-32.
- MUS O. 1999: De localisatie van de Ieperse 12^{de}-eeuwse vesting, *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 136, 33-102.
- MUS O. 1999: Het beleg van Ieper in 1383. De vernietiging van de buitenwijken en de gevolgen voor de binnenstad en de bewoners ervan. In: s.n., *Verwoesting en wederopbouw van steden, van de middeleeuwen tot heden. Handelingen. 18^e Internationaal Colloquium Spa*, Brussel, 21-50.
- MUS O. 2010: *De geschiedenis van de middeleeuwse grootstad Ieper. Van Karolingische villa tot de destructie in 1914*, Ieper.
- PIRENNE H. 1905: Les villes flamandes avant le XII^e siècle, *Annales de l'Est et du Nord*, 1, 9-32.
- PREVENIER W. 1975: Bevolkingscijfers en professionele structuren der bevolking van Gent en Brugge in de 14^{de} eeuw. In: C. Verlinden (ed.), *Album aangeboden aan Charles Verlinden ter gelegenheid van zijn dertig jaar professoraat*, Wetteren, 269-303.
- RENTENAAR R. 1988: De oudste stedelijke toponymie in het graafschap Holland, in: Cordfunke E.H.P. (red.), *De Hollandse stad in de dertiende eeuw*, Zutphen, 65-78.
- RYCKAERT M. 1971: *Topografische studie van de stad Brugge in de Middeleeuwen met kadastrale gegevens voor de XIV^e eeuw*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Rijksuniversiteit Gent, Gent.
- RYCKAERT M. 1991: *Brugge. Historische stedenatlas van België*, Brussel.
- SCHOUTEET A. 1977: *De straatnamen van Brugge: oorsprong en betekenis*, Brugge.
- SIMONS W. 1987: *Stad en apostolaat. De vestiging van de bedelorden in het graafschap Vlaanderen (ca. 1225-ca. 1350)*, Brussel.
- SJOBERG G. 1960: *The Pre-Industrial City: Past and Present*, Glencoe.

- STABEL P. 2006: From the Market to the Shop: Retail and Urban Space in Late Medieval Bruges, in: Blondé B. e.a. (eds.), *Buyers and Sellers. Retail Circuits and Practices in Medieval and Early Modern Europe*, Turnhout.
- STRUBBE E. 1963: Van de eerste naar de tweede omwalling van Brugge, *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 100, 271-300.
- TRIO P. 2010: What Factors Contributed to the Establishment of the Mendicant Orders in Thirteenth-Century Ypres. In: M. Robson & J. Röhrkasten (eds.), *Franciscan organisation in the mendicant context: formal and informal structures of the friar's lives and ministry in the Middle Ages*, Berlijn, 97-112.
- VAN BELLINGEN S., DEWILDE M. & MUS O. 1993: De verdwenen Sint-Michielswijk te Ieper (prov. West-Vlaanderen). Interimverslag 1993, *Archeologie in Vlaanderen*, 3, 255-280.
- VAN LOON J. 2000: *De ontstaansgeschiedenis van het begrip 'stad'. Een bijdrage van de diachrone semantiek tot de sociaal-economische geschiedenis van Noord-West-Europa, inzonderheid van de Nederlanden*, Gent.
- VAN LOON J. 2017: *Lo, Donk, Horst: taalkunde als sleutel tot de vroege middeleeuwen*, Gent.
- VAN WERVEKE H. & VERHULST A. 1960: Castrum en Oudburg te Gent, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 14, 3-62.
- VAN WERVEKE H. 1933: *Kritische studiën betreffende de oudste geschiedenis van de stad Gent*, Antwerpen.
- VAN WERVEKE H. 1934: *De Gentsche stadsfinanciën in de middeleeuwen*, Brussel.
- VAN WERVEKE H. 1947: *Gent: Schets van een sociale geschiedenis*, Gent.
- VAN WERVEKE H. 1951: Introduction historique. In: De Poerck G., *La draperie médiévale en Flandre et en Artois. Technique et terminologie, vol. 1. La technique*, Brugge, 7-25.
- VAN WERVEKE H. 1965: *Burgus: versterking of nederzetting?* Brussel.
- VANCE J. 1971: Land Assignment in the Precapitalist, Capitalist, and Postcapitalist City, *Economic Geography*, 47: 2, 101-120.
- VANNIEUWENHUYZE B. 2009: Buren, straten en aanknopingspunten. Plaatsbepaling in het laatmiddeleeuwse Brussel (dertiende-zestiende eeuw), *Stadsgeschiedenis*, 4: 2, 97-114.
- VANNIEUWENHUYZE B. 2013: Alle wegen leiden naar Brussel. Bestemmingstoponymie als kapstok voor de studie van het historische

- wegennet, *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie & Dialectologie*, 85, 195-270.
- VERHULST A. 1957: De vroegste geschiedenis van het Sint-Maartenskapittel en het ontstaan van de stad Ieper, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 11, 31-48.
- VERHULST A. 1999: *The Rise of Cities in North-Western Europe*, Cambridge.
- WYFFELS C. 1951: *De oorsprong der ambachten in Vlaanderen en Brabant*, Brussel.
- WYFFELS C. & DE SMET J. 1965: *De rekeningen van de stad Brugge (1280-1319). Eerste deel (1280-1302), eerste stuk*, Brussel.

Leen BERVOETS, Jan DUMOLYN
& Mathijs SPEECKE